

Modellalkotási kísérlet: a civil/nonprofit szervezetektől a regionalizmusig

Modelling experiments: from civil/nonprofit organisations to regionalism

KÓBOR KRISZTINA

KULCSSZAVAK: civil/nonprofit szervezetek, társadalmi tőke, területi identitás, innováció, regionalizmus

ABSZTRAKT: A tanulmány egy olyan modell megalkotására tesz kísérletet, amely a civil/nonprofit szervezeteket kapcsolja össze három fogalmon keresztül a regionalizmussal. A fogalmakat a szakirodalomban leírt közös jellemzők bemutatásával, majd empirikus adatok vázolásával kapcsolom össze; két régió jellemzőit a modell alapján értelmezem a nyugat-dunántúli és észak-alföldi szociális és gyermekvédelmi célú civil/nonprofit szervezetek példáján.

A nyugat-dunántúli régió gazdasági szempontból sikeresebb régiónak számít, mint az Észak-alföldi régió. Talán ebből is adódik, hogy kevesebb a szociális és gyermekvédelmi célú civil/nonprofit szervezet, így a modell társadalmi tőke- és területi identitás-elemei is gyengébbek, helyettük inkább az individualizmus és a forprofit szervezetekkel való gyakoribb kooperáció a jellemzőbb. Az észak-alföldi régió tekintetében viszont a gazdasági tőke hiánya azt vonja maga után, hogy a hiányokat a társadalmi tőke konvertálásából kell megteremteni. Mindez komoly időráfordítást, jó kapcsolatteremtő és konfliktuskezelő készséget igényel, ugyanakkor azonban több kapcsolatot is, amelyekből több, bár kisebb léptékű és nem olyan összetett innováció, és összetartóbb közösségek származnak. Tehát a regionalizmus végbemenetele – ha gazdaságilag nem is, de – társadalmilag sikeresebb az észak-alföldi régióban, s a létrehozott modell is dinamikusabb.

KEYWORDS: *civil/nonprofit organisations, social capital, regional identity, innovation, regionalism*

ABSTRACT: *In the present study I try to create a model which connects civil/nonprofit organisations with regionalism using different elements. The first element consists of common features collected from the pertinent literature. The second is a verification of the model using empirical data about civil/nonprofit social or child protection organisations in the Western Transdanubian and Northern Great Plain regions.*

The model to describe civil/nonprofit organisations also links the elements of social capital, innovation and regional identity to regionalism. According to my model the five elements are interdependent and show a linear connection, with the civil/nonprofit organisations representing the starting point. The main focus is on these

organisations and their relationships, because if the relationship based on social capital is strong and co-operations and bonding are strong, then this has an effect on the other three elements. If local relationships are an asset, territorial identity becomes stronger. Strong relationships transform into transfer channels, transporting more knowledge, information, support, emotions, experience and so forth. As a consequence, motivation for innovation is bigger, and there are more innovative possibilities, because knowledge and ideas accumulate. At the same time, those relationships and innovations generate new relationships in a steadily widening circle, which in turn generates the feeling of a stronger regional belonging.

Despite the fact that in the present study civil/nonprofit organisations provide the starting point and the goal is to arrive at regionalism, the empirical verification of the model demonstrate that its five elements have reciprocal effects on each other. They can even be mutually enhancing. It is conceivable or even likely, that this model can also be applied successfully in cases where the reciprocal effects are negative.

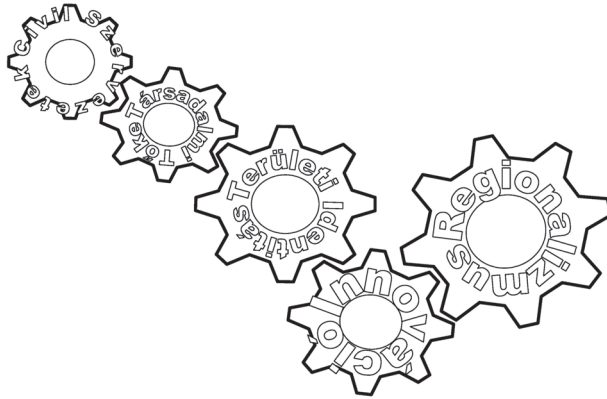
In conclusion, the elements of my model could be found to be linked in both regions, but the individual elements of the model have a different weight in each of the two regions. From the economic aspect, the Western Transdanubian Region is more successful than the Northern Great Plain Region. However, there are less social and child protection civil/nonprofit organisations in this region, therefore the social capital and territorial identity elements of the model are also weaker. Individualism and more frequent co-operation with commercially run organisations are more characteristic here. In the Northern Great Plain Region, deficiencies have to be compensated by sourcing social capital, which means using more energy, but gaining more relationships. These relationships result in more, though less complex, and slower innovations, and in stronger and more loyal communities. Therefore, the development of regionalism is more successful – if not from an economic point of view, but certainly socially –, and the elements of the model are also more dynamic.

Bevezetés

Jelen tanulmány célja az, hogy olyan elméleti modellt mutasson be, amely a civil/nonprofit szervezetek¹ területi folyamatokban való részvételének módját tárja fel. A modell bemutatása – szakirodalmi értelmezések alapján – fogalmak összekapcsolásával történik, majd az elméleti modell értelmezésére térek ki, két régió szociális és gyermekvédelmi² célú civil/nonprofit szervezeteit vizsgálom.

Az ebben a tanulmányban érvényesített megközelítés szerint a civil/nonprofit szervezetek az 1. ábrán ismertetett módon kapcsolódnak össze a társadalmi tőke, a (területi) identitás, az innováció és a regionalizmus fogalmaival és folyamataival. Az öt fogalom egy sorozatot alkot, lineáris összefüggést mutat, ahol megközelítésemben a civil/nonprofit szervezetek mint a társadalmi tőke „hardverei” (Szakál 2006) adják a kiindulópontot. Ezen szervezetek, valamint kapcsolataik, együttműködések (azaz a társadalmi tőke „szoftverei” (Szakál 2006)) jelentik a fő fókuszot, mivel ha a kapcsolati, társadalmi tőke erős, szorosak az együttműködések és a kötések, akkor az hatással van a másik három tényezőre. A lokális kapcsolati tőke miatt erősebbé válik a területi identitás. A kap-

1. ábra: A civil/nonprofit szervezetek, a társadalmi tőke, a területi identitás, az innováció és a regionalizmus kapcsolódó fogaskerekei
The cogs of civil/nonprofit organizations, social capital, territorial identity, innovation and regionalism

Forrás: saját szerkesztés.³

csalatok transzfercsatornákká válnak, ahol több tudás, információ, támogatás, érzelm, tapasztalat stb. áramlik, ezáltal nagyobb fokú innovációs hajlam és több újítási lehetőség adódik, mivel a tudások, ötletek kumulálódnak. Ugyanakkor a kapcsolatok és innovációk újabb kapcsolatokat hoznak magukkal, egyre táguló körben, ezáltal erősebb regionális összetartozás generálódik.

Annak ellenére, hogy jelen tanulmányban a civil/nonprofit szervezetek adják a kiindulópontot, és célom a regionalizmusig eljutni, a modell fogaskerekei azt szimbolizálják, hogy az öt fogalom oda-vissza hat egymásra, sőt egymás hatásait képesek felerősíteni. Bár jelen tanulmányban nincs módom a modell ellenkező irányban való mozgását kifejezni, feltételezésem az, hogy modellem ellenkező irányban is mozog(hat).

Civil/nonprofit szervezetek bizalomteremtő szerepe, a modell első fogaskereke

Beck (2003) az új modernitás egyik alapköveként fogalmazza meg az individualizációt mint értéket. Szerinte ez azzal is együtt jár, hogy az emberek egyre jobban belebonyolódnak a bizonytalanságba, ezért mindez magában foglalja új társadalmi kötődések keresését, tehát *az egyének társadalmi problémáik leküzdése céljából koalíciókra kényszerülnek, amelyek nem osztálytól vagy rétegtől függően, hanem helyzettől és témától függően alakulnak ki, valójában célszövetségek formá-*

jában. A *civil/nonprofit szervezetek* a társadalom „termékei”, s fontos értéket teremtenek: a *bizalom*⁴ és a *közösségi magatartás, szolidaritás*⁵ értékét.

Utasi (2008) szerint az emberek nem elsősorban objektív gazdasági körülményektől függően érzik magukat boldognak, sokkal inkább valamilyen relációban gondolkodnak, s az életük akkor lesz leginkább rossz, „ha hiányoznak vagy megszakadnak a társadalomba integráló közösségi kötelékek” (Utasi 2008, 10.). A piacgazdasági versennyel kumulálódó hátrányokat lát a kapcsolatok terén: túlhajtott az egyéni verseny, elégtelen a szolidaritás, ezért szűkülnek az erős kapcsolatok, nőnek az egyenlőtlenségek, így szétszakadhat a társadalom, és csökken az integráció⁶. A közösségi kezdeményezések azonban közös társadalmi tőkét kovácsolni képes erőt képviselnek, s értékteremtő folyamatokként is értelmezhetők. A modernizálódó társadalomban ugyanis egyre nagyobb szükség van a *civil/nonprofit szervezetekre*, amelyek a lokális közösségekből táplálkoznak (Rechnitzer, Smahó 2005), nem csupán konkrét tevékenységük kapcsán, hanem annak érdekében is, hogy betöltsék a jóléti pluralizmus által elképzelt feladatukat, s intermedier területté tudjanak válni, ahol a gazdaság, állam és társadalom kapcsolatai találkoznak (Bartal 2005).

A modellben a *civil/nonprofit szervezetek* fogalma a kiindulópont. *Ezen szervezetek ugyanis olyan jogi-szervezeti keretnek tekinthetők, amelyekben megjelenik a társadalmi tőke, a közösségi kötelékek és magatartás, az integráció, a bizalom és a szolidaritás.*

A civil/nonprofit tevékenység és a társadalmi tőke kapcsolata

A *civil/nonprofit szervezetek* eloszlása Magyarországon nem egyenletes (Rechnitzer 1998, Nárai 2000, Bartal 2005), és a szervezetek száma nem tükrözi a társadalmi részvételre⁷ gyakorolt hatást. Ennek egyik oka, hogy nem minden szervezet folytat valódi tevékenységet, illetve nem mindegyik független állami szervezetektől avagy pártoktól, tehát a „szervezeti sűrűség” még nem kifejezője a közösségeket összetartó civil ethosznak (Miszlivetz 2001, 36.).

Coleman (1994, 1998), Putnam (2000, 2006) és Bourdieu (1997) szerint a magyarázat a fenti jelenségre a társadalmi tőke⁸ jelenségében és ezen belül a bizalom értékében rejtőzik, a gazdasági erő kevésbé befolyásoló tényező. Coleman (1994) megközelítése szerint a társadalmi tőke a társadalom szerkezetéből adódik. Ezzel szemben Bourdieu (1997) a csoporttagságot helyezi előtérbe mint erőforrást, és azt állítja, hogy a társadalmi tőkében anyagi és szimbolikus szempontok kapcsolódnak össze.

A legelterjedtebb meghatározás azonban az egyének közti kapcsolatok minőségére fókuszál (Putnam 2000). Eszerint a *társadalmi tőke a szoros társadalmi hálóknak, a civil/nonprofit szervezetek erősségének, a közösségi azonosságtudatnak és szolidaritásnak, valamint a bizalom és támogatás fokának következménye.* Putnam

szerint tehát a társadalmi tőkét három tényező határozza meg: egyesületi tagság, aktivitás és bizalom, valamint együttműködés, együttműködési készség.

A társas kapcsolatok és a támogatások tehát az emberek életminőségének, jól-létének (testi és lelki egészségének), ugyanakkor azonban a régió vagy egy adott terület jól-létének (társadalmi és gazdasági működőképességének) is fontos meghatározói. Tehát ha a civil/nonprofit szervezetek erősek, működésükkel megforgatják a társadalmi tőke kerekét, s ha az ezáltal megjelenő kapcsolatok és együttműködések erősek és szorosak, akkor az hatással van a modellben felvázolt másik három tényezőre (területi identitásra, innovációra, regionalizmusra). Ebből következően modellemben a *civil/nonprofit szervezetek és a társadalmi tőke fogaskerekei között a bizalom, a közösségi magatartás, az altruizmus, a szolidaritás és a reciprocitás az összekötő erő.*

A területi identitás elemének kapcsolódása a civil/nonprofit szervezetekhez és a társadalmi tőkéhez

Az általam kijelölt modellelemeket tovább bővítve jelenik meg az identitás fogalma, ezen belül a területi identitás. Az identitás fogalmában az egyéni és társadalmi meghatározottság együttesen van jelen; a tenni akarás, a bizalom és a hit elemeit foglalja magában, amely fogalmak a társadalmi tőkét és a civil/nonprofit szervezeteket tekintve is ismerősek.

A regionális identitás a *térhasználat tudatos elemére* (a térről szerzett ismeretekre, a gazdasági érdekekre, a társadalmi kapcsolatokra) épül, ami kognitív bázist jelent, ezen alapszik az *identitás emocionális eleme*, ami a térhasználatot otthonossá teszi. A regionális identitást növeli az etnikulturális jelleg, a politikai háttér és a gazdasági jelleg is (csakúgy, mint a társadalmi tőkét). *Az egyének területi identitásában nem a terület maga, hanem a közösségi, emberi kapcsolatok a dominánsak*, illetve az adott területi egységgel azonosítható társadalmi-gazdasági-kulturális folyamatok a meghatározóak. A területiség tehát csak foglalata a valóságnak, tartalmát a térről szerzett ismeretek, gazdasági érdekek, társadalmi kapcsolatok, kulturális folyamatok határozzák meg (Paasi 2002, 2003, Raagmaa 2002).

Bugovics (2007) vizsgálatai szerint a területi identitást elsődlegesen az egyén emberi kapcsolatai befolyásolják, illetve a *csoporthoz tartozás élménye* határozza meg, valamint az egzisztenciális-életminőségi tényezők. Azt is kijelenti, hogy a civil/nonprofit szféra jelenléte növeli a részvételt és az aktivitást, ami az identitás szempontjából is növelő tényezőt jelent.

Lukovics (2004) szerint pedig a régió és annak lakói közötti harmónia és egység meghatározza egy térség személyiségét, s *az identitás a kulcseleme annak, hogy egy földrajzilag körülhatárolt terület valóban – társadalmi és politikai értelemben is – régióvá váljék.* Rechnitzer (1999) puha tényezőknek nevezi a regionális miliő részeit, amelyek közé érti a – téma szempontjából fontos – társadalmi kapcsola-

tokat, de ezen túl a településkörnyezetet, az életminőséget, a munkaerő minőségét, a kulturális szokásokat stb. is.

Összefoglalóan tehát megállapítható, hogy a területi identitás részben a civil/nonprofit szervezetek és az általuk képviselt lokális kapcsolati tőke miatt válik erősebbé. *A modellben meghatározott fogaskerekek „olajozására” a csoporthoz tartozás és a közösségi kapcsolatok szolgálnak.* A civil/nonprofit szféra tehát erősíti a társadalmi tőkét, aminek lokális elemei pedig (helyi, regionális kapcsolatok) az adott térben élők területi identitását támogatják az összetartozás, a közös térben élés és használat tudatán, megélésén keresztül.

Az innováció fogalmának bekapcsolódása a modellbe

Schumpeter (1911) klasszikus megközelítése szerint a termelés meglévő dolgok és erők kombinációját jelenti. Más, vagy ugyanazt más módon termelni viszont annyit tesz, mint ezeket az erőket más módon kombinálni, s ezek az *új kombinációk az innovációk*. Az innovációs elméletek túlnyomó része a közgazdaságtanból származik, amelybe csak a '90-es évek közepétől kapcsolódtak be más tudományágak.

Így született meg többek között a *szociológiai innovációelmélet* (Rogers 1983, 1995), amely nem az innovációt létrehozó szervezetre, hanem az innováció elterjedésére fókuszál. Az innovációt ötletnek, viselkedésnek vagy tárgynak tekintik (kitágítva ezzel a klasszikus, schumpeteri definíciót), ami újnak tűnik a célcsoport számára. Ebben az elméletben tehát nem az emberek változnak, hanem az újítások maguk (Robinson 2009), s ez nem csupán kitágította a klasszikus innovációs megközelítést, hanem elterjedésével is foglalkozott.

Osborne (1998) a társadalmi szektor által megvalósított újításokra összpontosít. Tipológiájában a „hogyan” kérdése kerül előtérbe, így megkülönböztet:

1. hagyományos tevékenységeket (a szervezet speciális tevékenységet végez, de az újítás vagy változtatás bármely eleme nélkül);
2. fejlesztő tevékenységeket (a szervezet tevékenységében adalékként, járulékként jelenik meg a változás);
3. újító tevékenységeket (a szervezet megváltoztatja tevékenységének mintázatát és/vagy készségeit).

Osborne (2008) arra is felhívja a figyelmet, hogy a fentiek nem normatív kategóriák, csupán az innovációk azonosítására szolgálnak.

A modell szempontjából az innováció fogalma az előzőekhez a kielégítetlen szükségletek, a szociális kapcsolatokban való részvétel és az interakciók révén kapcsolódik. Olyan térségekben tehát, ahol erős a civil/nonprofit szféra, a társadalmi tőke és a területi identitás, ott nagyobb valószínűséggel ismerik fel a piac és az állam által ki nem elégített szükségleteket, s nagyobb valószínűséggel keresnek rájuk innovatív megoldásokat. A társadalmi részvételre és interakciókra ugyanis több lehetőség nyílik, a kapcsolatok kiterjedtebbek, ezáltal a transzfercsatornák több

tudást, tapasztalatot, szükségletet tudnak közvetíteni, s több ötlet tud érkezni ezek kielégítésére is. Az innovatív megoldások a térség sajátos problémáira, szükségleteire adott egyéni válaszok, amelyek felhasználják a terület erőforrásait, s ezáltal a más területektől különbözőképpen szerveződő térség kialakulását segítik elő. Az innovációk tehát egyrészt a területen élők identitásérzését fokozzák – hiszen az újítás rájuk jellemző problémákat rájuk jellemző módon old meg –, másrészt pedig olyan törekvések, amelyek adott módon intézményszerű térséget idéznek elő. Ez utóbbi két jellemző kapcsolja az innováció fogaskerekét a regionalizmushoz.

A modell utolsó eleme: a regionalizmus

Lengyel Imre és Rechnitzer János (2004) *Regionális gazdaságtan* című könyvükben leírják, hogy a régió rugalmasan értelmezett fogalma nem pontatlanság következménye, hanem azé, hogy a gazdaság és a társadalom nagyon sokféle földrajzi közegben él együtt. A régiót három, egymással kapcsolatban álló folyamat hozza létre, nem a statisztikai tervezés elsődlegesen. Az egyik folyamat a *regionalizáció*, amelynek során a teret elkülönített egységekre bontjuk „top down” (államilag irányított) folyamatokkal, vagy „bottom up” (azaz települések önszerveződése) révén. A regionalizáció tehát vagy intézményi szinten irányított és szabályozott politikai folyamat, vagy belső jellemzők alapján történő térfelosztás, viszont mindkét esetben alapvetően horizontális térfelosztásról, a régió határainak kialakításáról van szó. A másik, ezt kiegészítő folyamat a *regionalizálódás*, amely esetben a térségi reálfolyamatok kényszerítik ki fokozatosan az új területi entitást, saját kohéziójuk alapján, mivel a társadalom és a gazdaság térségi szerveződése erős. A harmadik folyamat a *regionalizmus*, amely esetben a közös értékek, identitás, belső összetartozás alakítják át a teret régióvá. Freeman (1993) és Wagstaff (1999) szerint azonban a regionalizmus nem csupán a terület lakosságának közös identitásérzése, hanem az adott területen élők szélesebb körű autonómia megszerzésére irányuló törekvéseinek és cselekvéseinek összessége is.

Magyarországon a NUTS 2 szintű régiók kialakítása szabályozott politikai folyamatokkal megtörtént, de a regionalizálódás és regionalizmus még várta magára, ezért a régiók nem tudnak megfelelően működni. Az is elmondható, hogy a gyakorlati szakemberek általában nem látják világosan, hogy a civil/nonprofit szektor állapota és működése hatással van a fejlődésre egy adott térségben. Osváth (2005) szerint a legtöbb civil/nonprofit szervezettől nagyon távol áll a térségi gondolkodás, csak a saját szűk területükre koncentrálnak, és nem veszik észre, hogy tevékenységük révén a térség fejlődését ők is befolyásolják. Ez a fejlődés gazdasági értelemben könnyen mérhető. Ugyanakkor fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a gazdasági mérőszámok önmagukban kevésbé alkalmasak a nonprofit szektor térségi szerepének mérésére és leírására.

ra, hiszen ezen szervezetek szerepe elsősorban nem gazdasági, hanem társadalmi. Így fordulhat elő, hogy egy erős civil háttérrel rendelkező régió gazdaságilag elmaradottabbnak bizonyul.⁹

A modell elemeinek összekapcsolása

A felállított modellben tehát a civil/nonprofit szektor a társadalmi tőke teremtésének fontos eszköze (a bizalom, a közösségi magatartás és a kapcsolatok formalizált keretének megteremtése által), s egyúttal lényeges identitásképző eszköz (a kognitív, kapcsolati elem működtetése, valamint az emocionális, csoporthoz való tartozás kifejezése által), illetve innovációs alap (az interakciók fórumának megteremtője és a kielégítetlen szükségletekre való reagálás gyors, adekvát eszköze), s ezen elemek által a regionalizmusra (a belső összetartozás kialakítására, az autonóm cselekvések és törekvések összességére) pozitív hatást tud gyakorolni.¹⁰

A modellben összekapcsolódó öt fogalom tehát egyszerű logikai ívet húz meg. Abban a térségben, ahol erős a civil/nonprofit szektor (jelen vannak a szervezetek, gazdálkodásuk biztos, megfelelő forrásokkal és humánerővel rendelkeznek, szolgáltatásokat nyújtanak, s ezáltal bevonják tevékenységükbe az informális szektort, széles körű és többirányú kapcsolatrendszert tartanak fenn), képes megforgatni a társadalmi tőke fogaskerekét (hiszen szorosak az együttműködések és kötések, ezáltal bizalom, szolidaritás, közösségi magatartás, reciprocitás, altruizmus kerül előtérbe). Ez az erős kapcsolati tőke pedig azt eredményezi, hogy beindul a térséghez való tartozás érzése, erősödik az emocionális kötődés, a „jó itt élni” érzése, valamint a megteremtett szolgáltatások által tapasztalati, kognitív szinten is emelkedik az életminőség, amely elemek a területi identitás fogaskerekét lendítik mozgásba. Ez a három elem pedig azt eredményezi, hogy a kapcsolatok transzfercsatornákká válnak, ahol tudások, tapasztalatok, ötletek, igények áramlanak, s ez nagyobb fokú innovációs hajlamot és lehetőségeket teremt meg, bekapcsolva az innováció fogaskerekét is. Végül pedig ezek a hatások együttesen érik el azt, hogy a térségben megjelenjen az erősebb regionális összetartozás (az egyedi problémákra adott egyéni válaszok, azaz az innovációk kapcsán is), valamint az autonóm, a térség érdekében végzett cselekvés, ami a regionalizmus fogaskerekének mozgásba lendülését eredményezi.

Két régió jellemzőinek értelmezése a modell elemein keresztül

Az alábbiakban bemutatandó empirikus adatok a nyugat-dunántúli és észak-alföldi régióban, a szociális és gyermekvédelmi célú civil/nonprofit szervezetekre

és kapcsolataikra irányuló kutatásom egy részét reprezentálják. Kutatásom során első lépésben KSH-, NAV- és bírósági adatokból adatbázist állítottam össze a két régió szociális és gyermekvédelmi célú civil/nonprofit szervezeteit tekintve. Az adatbázis összesen 2192 szervezetet sorol fel a két régióban, amelyeknek postai úton és interneten küldtem el az általam összeállított kérdőívet. Mintavétel nem történt, a teljes sokaság lekérdezésére törekedtem. A 2192 szervezet közül 104 szervezet küldte vissza a kérdőívet az észak-alföldi régióból és 108 szervezet a nyugat-dunántúliból. A kérdőívek elemzése után végül mindkét régióból 10-10 szervezetet választottam ki fókuszcsoporthozos interjú¹¹ és 10-10 szervezetet interjú elkészítésére. A kutatás 2010-ben valósult meg a két említett régióban.

A modell öt eleméhez – mérésük, vizsgálatuk érdekében – különböző indikátorok tartoznak, ezeket az 1. táblázat foglalja össze.

A két régióban vizsgált összesen 212 szervezet indikátorokkal jelzett adatait a 2. táblázat foglalja össze.

A vizsgált szervezetek bevételei csaknem elérik a 1,5 milliárd forintot a két régiót tekintve, foglalkoztatottjaik száma összesen 4120 fő, ami átlagosan 4 fő egy szervezetnél Nyugat-Dunántúlon és 10 fő Észak-Alföldön. Céljaik és tevékenységük szerint kiemelt figyelmet fordítanak a családsegítésre, érdekvédelemre és közösségfejlesztésre mindkét régióban. Működésük által bizalmat ébresztenek az egyéneknél és közösségeiknél, példájukkal és szolgáltatásaikkal közösségi magatartásra biztatják őket. A Czike, Kuti (2006) féle társadalmi integráció értelmében pedig nem csupán szolgáltatásaikkal, de a társadalomhoz való kötődésükkel, beágyazottságukkal kétirányú¹² integrációs tevékenységet végeznek.

A vizsgált szervezeteket tekintve Észak-Alföld pályázati bevételei (a pályázati rendszerbe épített ösztönzőknek¹³ köszönhetően) meghatározóbbak. A pályázati bevételek azonban csupán ellensúlyozzák a többi bevétel – főként az adó 1%-a, illetve az adományok tekintetében – alacsony mivoltát. Nyugat-Dunántúl ugyanakkor bevételeivel is bizonyítja gazdasági erejét.

Mindezek alapján kijelenthető, hogy bár mindkét régióban jelen vannak a vizsgált civil/nonprofit szervezetek – tehát megjelent az első fogaskerek –, a különbségek az észak-alföldi régióban működő szervezetek fogaskerekének mutatják nagyobb dinamikáját.

A *társadalmi tőke* szempontjából – amennyiben annak cselekvési kényszer, együttműködés (Coleman 1994) és mozgósítás (Fukuyama 1997) funkciójára gondolunk – az észak-alföldi régió társadalmi tőke-fogaskerekének tapasztalható nagyobb dinamikája, hiszen több embert tudnak megmozgatni a foglalkoztatottsággal és az önkéntességgel tekintve. Ebből következően a *területi identitás* – annak emocionális elemére gondolva – is jobb dinamikát mutat az észak-alföldi régióban, hiszen a modell ezen elemét is a foglalkoztatottság, önkéntesség, valamint a szervezetek jellemzőinek indikátoraival mértem. Ugyanakkor a területi identitás kognitív elemeire (szolgáltatások, munkahelyek) figyelemmel megállapítható, hogy a nyugat-dunántúli régió is mozgásba tudja lendíteni a maga területiidentitás-fogaskerekét, csak nem az identitás emocio-

1. táblázat: A modell elemeihez rendelt indikátorok összefoglalása
Summary of the indicators belonging to the model

<i>A modell elemei</i>	<i>Indikátor</i>	<i>A modell elemének és az indikátornak a kapcsolódása</i>
civil/ nonprofit szervezetek	a szociális és gyermekvédelmi célú civil/nonprofit szervezetek száma; bevételeik; céljaik és tevékenységük	A modellben a civil/nonprofit szervezetek fogalma a kiindulópont. Az indikátorral a szervezetek jelenlétét, súlyát, illetve azt kell bizonyítanom, hogy valódi tevékenységet folytatnak a vizsgált térségekben. Mivel kutatásom csupán a szociális és gyermekvédelmi célú civil/nonprofit szervezetekre terjed ki, a modell értelmezése nem lesz teljes körű.
társadalmi tőke	a foglalkoztatottak száma és iskolai végzettsége; önkéntesek egy szervezetre jutó átlaga és iskolai végzettsége; a szervezetek kapcsolatai (ellátási szerződések, pályázati együttműködések, forprofit szervezetekkel való kapcsolat); a szervezetek saját megítélése a kapcsolataik fontossága tekintetében	Kutatásomban az egyesületi tagságot, aktivitást (amelyek a társadalmi tőkét képezik) a foglalkoztatottak és az önkéntesek száma reprezentálja, míg a bizalmat és az együttműködési készséget a szervezetek kapcsolatai és kapcsolataik fontossága indikátorokon mérem.
területi identitás	a foglalkoztatottak száma és iskolai végzettsége; az önkéntesek egy szervezetre jutó átlaga és iskolai végzettsége; a szervezetek száma, céljai és tevékenysége	A területi identitás tudatos és emocionális elemét hivatottak a jelzett indikátorok mérni. A tudatos elemből a foglalkoztatottak számán keresztül határozom meg, hogy a munkahelyek megteremtéséhez mennyiben járul hozzá az alszektor. A tudatos elemhez tartozik a térségben nyújtott szolgáltatások minősége is, amihez a vizsgált szervezetek tevékenysége tud hozzájárulni. Az emocionális elemből a kapcsolatok a legfontosabbak, amelyek számát az önkéntesek, illetve maguk a szervezetek hivatottak bizonyítani.
innováció	az innovációk száma és elterjedése	Az innovációs adatok kérdőíves megkérdezésből származnak. Kérdőívem egy részében a kitöltőkkel definiáltam az innováció fogalmát, majd a szervezet által megvalósított innovációkra kérdeztem, illetve arra, hogy hány más szervezet és milyen jellegű innovációját ismeri a kérdőívet kitöltő.
regiona- lizmus	a szervezetek száma; saját megítélés a régió működéséhez való hozzájárulás tekintetében	A regionalizmus belső összetartozási elemét kutatásomban a szervezetek száma önmagában is reprezentálja, de a civil/nonprofit szervezetek az autonómia megszerzésére irányuló cselekvésnek is tekinthetők. A másik indikátor a szervezetek saját bevallásán alapuló szubjektív mérés: kérdőívemben arra voltam kíváncsi, hogy a szervezetekhez mennyire áll közel a régió fogalma, hogyan ítélik meg a térség fejlődéséhez való hozzájárulásukat.

Forrás: saját szerkesztés.

2. táblázat: A modell elemeihez rendelt indikátorok adatainak összefoglalása (2010)
 Summary of the indicators' data belonging to the model (2010)

A modell elemei		Indikátor	Észak- Alföld	Nyugat- Dunántúl	
Civil/nonprofit szervezetek	a szociális és gyermekvédelmi célúak bevételei, millió Ft	száma az adatbázisban	1347	845	
		közül kérdőívet kitöltők	104	108	
	céljaik és tevékenységük relatív gyakorisága, %	pályázatból	444	185	
		önkormányzati támogatásként	62	52	
		állami támogatásként	92	85	
		az adó 1%-aként	66	165	
		adományként	22	65	
		egyéb (tagdíj, vállalkozási tevékenység)	92	109	
		összesen	825	622	
	családsegítés	érdekvédelem	60	30	
közösségfejlesztés		45	30		
Társadalmi tőke	a foglalkoztatottak	száma átlagosan, fő/szervezet	10	4	
		iskolai végzettsége 8 általános, %	10	6	
		iskolai végzettsége felsőfokú, %	26	28	
	az önkéntesek	száma átlagosan, fő/szervezet	18	9	
		iskolai végzettsége 8 általános, %	30	12	
		iskolai végzettsége felsőfokú, %	20	26	
	a szervezetek saját megítélése a kapcsolatok fontossága tekintetében		lásd a 3. táblázatban!		
	a szervezetek kapcsolatai (ellátási szerződések, pályázati együttműködések, forprofit szervezetekkel való kapcsolat)		lásd a 4. táblázatban!		
	Területi identitás	a foglalkoztatottak száma és iskolai végzettsége; az önkéntesek egy szervezetre jutó átlaga és iskolai végzettsége; a szervezetek száma, céljai és tevékenysége	lásd a fentiekben!		
	Innováció	az innovációk száma és elterjedése	az összes feltárt innováció aránya, %	55	45
a válaszadó szervezetek száma			104	108	
közülük az innovációval rendelkezők aránya, %			31	23	
az itt vizsgált szervezetek közül azok aránya, amelyeket mások innovatívnak ismernek, %			15	23	
a szervezetek száma			lásd a fentiekben!		
Regionalizmus	saját megítélés a régió működéséhez való hozzájárulás tekintetében	a vizsgált szervezetek közül azok aránya, amelyek régiós hatáskörűnek minősítették a tevékenységüket	11,8		
	relatív gyakoriság alapján leginkább lakossági szolgáltatásokkal járulnak hozzá a régió fejlődéséhez (50%), illetve a civil/nonprofit szféra bővítésével, valamint kapcsolatépítéssel (40-40%)				

Forrás: saját szerkesztés.

nális, hanem kognitív elemeivel. Nyugat-Dunántúlon ugyan kevesebben dolgoznak és önkénteskednek az alszektor szervezeteinél, viszont mind a foglalkoztatottak, mind az önkéntesek magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek észak-alföldi társaikénál.

Varga és Vercseg (1998) szerint a közösségfejlesztés, a közös cselekvés egyik meghatározó része az „elit” bevonása a tevékenységbe, s ez a bevonás a magasabb iskolai végzettségű foglalkoztatottakkal és önkéntesekkel a nyugat-dunántúli régióban megtörténik, tehát ez a régió is mozgásba tudja lendíteni – csak más hatóerőkkel – a maga területiidentitás-fogaskerekét.

A fentieket áttekintve azonban a társadalmi tőke bourdieui megközelítésére is hangsúlyt kell helyezni (1997), amely a társadalmi tőkét gyakorlatilag a kapcsolatokkal azonosítja. A 2. és 3. táblázat bemutatja, hogy a két régió szociális és gyermekvédelmi célú civil/nonprofit szervezetei esetében a vizsgált szervezetek mely kapcsolatokat ítélték fontosnak, és mely szervezetekkel tartanak leggyakrabban kapcsolatot.

A kapcsolat fontossága mindkét régióban az informális szektorral kerül leginkább előtérbe (4,85 az átlag a két régió tekintetében), s a vizsgált szervezetek leggyakrabban a lakossággal tartanak kapcsolatot. Önkéntesek fogadása a szervezetek 67%-ánál történik meg (4. táblázat).

3. táblázat: A kapcsolatok fontosságának átlaga a vizsgált szervezetek és a két régió esetében (2010) (n=212) (1–5-ig terjedő skálán mérve)
Average of the contacts' importance in case of the examined organisations and the two regions (2010) (n=212) (measured on a 1–5 scale)

A kapcsolat iránya	Nyugat-Dunántúl	Észak-Alföld
Lakosság, informális szektor	5,0	4,7
Önkormányzat	4,5	4,4
Más civil/nonprofit szervezet	4,1	4,0
Forprofit szervezet	4,1	4,0

Forrás: saját szerkesztés.

Az informális szektor mozgósítása (mennyiségi szempontból) az észak-alföldi régióban jobb, s szintén az észak-alföldi régió az, amely több ellátási szerződést realizál (16%), illetve több pályázati együttműködést valósít meg más civil/nonprofit szervezettel (36%). Annak ellenére, hogy a szervezetek saját bevallásuk szerint kevésbé aktívak a forprofit szektorral való kapcsolattartásban, mégis több bevételt tudnak ezekből a kapcsolatokból realizálni, mint a nyugat-dunántúli régió szervezetei, ahol gyakoribb a gazdasági szervezetekkel való kapcsolattartás (40%). Ezen elemek alapján úgy vélem, hogy a *felállított modellben a civil/nonprofit szervezetek és a társadalmi tőke fogaskereke Észak-Alföldön mutat nagyobb dinamikát, s ezáltal a területi identitás emocionális elemére hatva itt tudja jobban megforgatni a területi identitás fogaskerekét.*

A két régióban két különböző tényező gyakorol hatást a társadalmi tőkére. Az észak-alföldi régióban a civil/nonprofit szektor nagysága, önmagában a szervezetek száma, illetve az általuk mozgósított egyének (foglalkoztatottak és

4. táblázat: A kapcsolat gyakorisága a vizsgált szervezetek és a két régió esetében (2010) (n=212)

Prevalence of the contacts in case of the examined organisations and the two regions (2010) (n=212)

A kapcsolat gyakorisága	Indikátor	százalék		
		Nyugat-Dunántúl	Észak-Alföld	Összesen
A lakossággal, az informális szektorral	önkéntesek megjelenése a szervezeteknél	66	67	67
Az önkormányzattal	ellátási szerződések gyakorisága	6,5	16	11
	civil referenssel fenntartott kapcsolat	30	27	28
Más civil/nonprofit szervezettel	más civil/nonprofit szervezettel való kapcsolat, pályázati együttműködés formájában	19	36	28
Forprofit szervezettel	forprofit szervezettel fenntartott kapcsolat	40	26	33

Forrás: saját szerkesztés.

önkéntesek) száma az a hatás, ami mozgásba hozza a második fogaskereket. A nyugat-dunántúli régióban ugyanakkor a szervezetek a gazdasági tőke tekintetében biztosabb lábakon állnak, nem hagyatkoznak oly sokat a bizonytalan pályázati bevételekre. Ez a két különböző hatás (a mozgósított egyének és az anyagi fenntarthatóság) azonban a két régióban eltérő befolyást gyakorol a további fogaskerekre is. Mivel Észak-Alföldön erősebb a kapcsolati tőke, könnyebben indul be a területi identitás emocionális eleme, ami azt is jelenti, hogy az innovációk létrehozásának alapját adó szükségletek hamarabb válnak köztudottá. Ezzel szemben a nyugat-dunántúli régióban a kevesebb szervezet, viszont erősebb gazdasági háttér a területi identitás kognitív elemére (a szolgáltatásokra, a munkahelyekre) képes hatni, s ez az innovációk számára is erősebb anyagi háttérteret teremt.

Az innováció fogaskereke tekintetében tehát a minőség és mennyiség eleme versenyez egymással, hiszen az iskolai végzettség, ami mind az önkénteseket, mind a foglalkoztatottakat tekintve a nyugat-dunántúli régióban magasabb, elvileg nagyobb tájékozottságot adhat, s ebből következően nagyobb kreativitást. Ugyanakkor a mennyiség – ami az észak-alföldi régióban meghatározóbb – egyrészt több ötletből való válogatást tesz lehetővé, másrészt pedig mivel a több ember jobban köti a társadalomhoz a szervezeteket, több kielégítetlen szükséglet juthat a szervezetek tudomására, ami jelen esetben az innovációs tevékenység alapja.

Az észak-alföldi régióban a válaszadók beszámolójára alapozva elmondható, hogy több innovációt mutatnak fel a vizsgált szervezetek. Ezzel szemben az innovációk terjedése a nyugat-dunántúli régióban jobb. Modellem szempontjából viszont mindez azt jelenti, hogy az innováció fogaskereke – mivel nagyobb súllyal esik a latba, hogy ne elszigetelt újtásról legyen szó, amit senki sem tud használni – a nyugat-dunántúli szervezetek esetében talán „sebesebben” forog.

Végül pedig ezek a hatások együttesen érik el azt, hogy a térségben megjelenjen az erősebb regionális összetartozás (az egyedi problémákra adott egyéni válaszok, azaz az innovációk kapcsán is), valamint az autonóm, a térség érdekében végzett cselekvés, ami a *regionalizmus* fogaskerekének mozgásba lendülését eredményezi mindkét régióban.

A megkérdozett hatások közül (munkahely, értékteremtés, érdekvédelem, állami feladatok átvétele, szolgáltatások nyújtása, a civil/nonprofit szektor fejlesztése) szinte mindegyikben az észak-alföldi régió vizsgált szervezetei ítélték nagyobbnak hozzájárulásukat a régió sikeres működéséhez. Úgy tűnik tehát, hogy az *elemeknek, amelyek a modellre ható tényezőkként azonosíthatók (a szervezetek száma, gazdasági súlya, az informális szektort mozgósító ereje, kapcsolatok létezése, erőssége, módja, rendszeressége, az innovációk száma és elterjedése) mennyiségi oldala, nem pedig minőségi meghatározottsága esik nagyobb súllyal a latba, ezek jobban befolyásolják tehát a modell dinamikáját.*

Összegzés

Összefoglalóan elmondható, hogy a két régió mindegyikében megtalálhatók a fenti, általam felállított modell elemei, és azok egymáshoz kapcsolódnak. Ugyanakkor a *régiók nem egyformák az elemek súlyát tekintve.*

A nyugat-dunántúli régió gazdasági szempontból sikeresebbnek számít (általánosságban a foglalkoztatottság aránya miatt, a vizsgált szervezeteknél az adó 1%-ából származó bevétel, illetve az adományokból származó bevétel is ezt bizonyítja), mint az észak-alföldi régió. Talán ebből is adódik, hogy kevesebb a szociális és gyermekvédelmi célú civil/nonprofit szervezet, így a modell társadalmi- és területi-identitás-elemei is gyengébbek, helyettük inkább az individualizmus és a forprofit szervezetekkel való gyakoribb kooperáció a jellemzőbb. Az egyének (Beck (2003) megközelítésénél maradva) kevesebb társadalmi problémát kell megoldania, ezáltal civil/nonprofit szervezetek – főleg szociális és gyermekvédelmi célú közösségek létrehozására is kevesebb motivációt érez. Ezzel párhuzamosan viszont több gazdasági tőkét tud mozgósítani egy-egy szervezet, ezért a társadalmi tőke gazdasági tőkévé való konvertálásába kevesebb energiát kell fektetni, s komplexebb, nagyobb volumenű innovációkat tud létrehozni. Ezzel szemben az észak-alföldi régió nem rendelkezik ezekkel az előnyökkel, tehát az ott élőknek több, a területi identitást és társadalmi tőkét mozgósító civil/nonprofit szervezetet kell létrehozniuk, súlyosabb problémákat kell megoldaniuk több rendezvénnyel, valamint az alapvetőbb szükségleteket kielégíteni képes szolgáltatásokkal. Az észak-alföldi régió tekintetében viszont a gazdasági tőke hiánya azt vonja maga után, hogy a hiányokat a társadalmi tőke konvertálásából kell megteremteni. Mindez komoly időráfordítást, jó kapcsolatteremtő- és konfliktuskezelő készséget igényel, ugyanakkor azonban több kapcsolatot is, amelyekből több (bár

kisebb léptékű és kevésbé összetett) innováció jön létre, és összetartóbb közösségek származnak. Tehát a *regionalizmus végbemenetele* – ha gazdaságilag nem is, de – társadalmilag sikeresebb az észak-alföldi régióban, s a létrehozott modell is dinamikusabb.

Jegyzetek

- 1 A fogalomhasználat változó, s legtöbbször szinonimaként használják a civil, nonprofit, NGO stb. kifejezéseket. Nárai (2007) dolgozatában tisztázni próbálja a zavaros fogalomhasználatot, s a civil társadalom fogalom keretén belül definiálja a társadalmi önszerveződéseket (=civil szféra), amibe tartozónak tekinti a nonprofit szektort. Nárai megközelítése szerint a nonprofit szektor magában foglalja a civil nonprofit szektort és az államközeli nonprofitokat. Jelen tanulmányban – a terminológiai vitákat elkerülve – törekszem a civil/nonprofit kifejezés használatára, amelyen elsősorban a civil nonprofit szektort értem, nem az államközeli nonprofitokat. Meggyőződésem szerint a regionalizmusban az alulról építkező civil szervezetek töltenek be nagyobb szerepet, amelyek empirikus vizsgálata ugyanakkor a bejegyzett (nonprofit) szervezeteken keresztül válik elsősorban lehetővé. A civil/nonprofit kifejezés használatával tehát azt hangsúlyozom, hogy az alulról építkező, de bejegyzett szervezetek adják a fogalomhasználat kiindulópontját.
- 2 A legtöbb megközelítés (lásd pl. a nonprofit szervezetek KSH általi besorolását) a gyermekvédelmet és a gyermekvédelmi célú szervezetek munkáját a szociális szféra tevékenységeihez sorolja. Jelen tanulmányban azonban szükséges a két fogalom elkülönítése, ezzel is kiemelve, hogy más célcsoporttal foglalkozik, más jogszabály adta eszközökkel operál, és különböző jogszabályok (az 1993. évi III. törvény és az 1997. évi XXXI. törvény) alapján működik a szociális és gyermekvédelmi tevékenység ma Magyarországon. Néhány szakembernek bizonyára az is zavaró lesz, hogy a fogalomhasználatban nem válik ketté a gyermekjóléti és a gyermekvédelmi kifejezés, ahogy ezt az 1997. évi XXXI. törvény megteszi. Ennek oka a fogalomhasználat egyszerűsítése, illetve az, hogy az imént hivatkozott jogszabály is a gyermekek védelméről szól, ezért a törvény címében érvényesített fogalmat használom.
- 3 Hugh Barr az interprofesszionális szemlélet megjelenítésekor, 2007-ben, a European Social Work Symposiumon használta az 1. ábrán megjelenő fogaskerékelemeket egy másik modell illusztrálására. Köszönet neki az ötletért és a fogaskerékelemekért.
- 4 Fukuyama (1997) megközelítésében a bizalom az együttműködés és a mozgósítás mellett a társadalmi tőkét képező elemek egyike. Utasi (2000, 2008) konkrét definíciója szerint a bizalom valamilyen körülmény pozitív alakulásába vetett hit, ami – Fukuyamát igazolva – egyúttal a kapcsolatokban termelődő kötőelem is.
- 5 Szolidaritás: közös, kölcsönös köteletségvállalás, ami a bizalom mellett kötőerőként is szerepel egyének, csoportok, szervezetek és a társadalom kapcsolataiban.
- 6 Társadalmi integráció: egyetértve Castel (1993, 1998) és Utasi (2000) megközelítésével – a szektorok egymással való kapcsolatán, együttműködésén alapuló kohézió. Czike és Kuti (2006) megfogalmazásában pedig közösségképző erő, amely orvosolja a különböző társadalmi csoportok közti egyenlőtlenségeket.
- 7 Jelen tanulmányban nem foglalkozom a széles szakirodalmi bázissal bíró (Marshall 1950, Nizák, Péterfi 2005, Westholme, Montero, Deth 2007) társadalmi részvétellel, csupán definícióját adom meg: olyan közvetlen formája a közösségi tagságnak, amely lojalitáson és közös akaraton alapul, s melynek formalizált megjelenése a civil/nonprofit szervezet. Nizák és Péterfi konkrét megfogalmazása szerint pedig személyek és csoportok magatartása, tevékenységei, amelyeket azért végeznek, hogy befolyásolják és alakítsák az életüket meghatározó intézmények működését. Ezen szerzők egyetértenek abban is, hogy a civil/nonprofit szervezetek száma nem egyenlő a társadalmi részvétellel.

- 8 Sebestény (2011) egyenesen a „civil tőke” fogalmát használja, modellem első két elemét összevonva. Tézise szerint, Colemanra alapozva, a civil tőke az ötödik tőkefajta a pénz, a tárgyi, az emberi és a társadalmi (kapcsolati) tőke mellett. A civil tőke esetében a tagok közti viszonyrendszer befolyásolja, ösztönzi a közös cél érdekében a cselekvést. A személyek ismerettségéből, egyéni képességek begyűjtéséből alaptőke keletkezik, s erre alapozva gerjeszti a szervezet programja a cselekvési kényszert. Szakál (2008) pedig egyik munkájában egyenesen módszertani egyszerűsítést tesz a civil/nonprofit szervezetek és a társadalmi tőke között, ugyanannak a jelenségnek tartva őket.
- 9 Ezzel a jelenséggel találkozunk a tanulmány empirikus részében, az észak-alföldi és a nyugat-dunántúli régió példáján keresztül.
- 10 A regionalizálódás folyamatához is fontos hozzájárulást tehetnek a civil/nonprofit szervezetek (pl. a területfejlesztő, településfejlesztő célúak), azonban tanulmányomnak nem célja ezen szervezetek vizsgálata. Ezen szervezetekről kiváló vizsgálatot folytatott le Reisinger (2010).
- 11 A fókuszcsoportos interjúval céloim volt, hogy egy-egy szervezet általa legfontosabbnak tekintett kapcsolati partnereinek képviselőit ültessem egy asztalhoz, és vizsgáljam. A fókuszcsoportos interjúval járó szervezést nem minden, általam kiválasztott szervezet tudta vállalni, ezért a többi szervezet képviselőjével interjút készítettem. A szociális és gyermekvédelmi célú civil/nonprofit szervezetek azért kerültek kiválasztásra, mert alapvetésszerűen szociális munkás, és kilenc évig dolgoztam gyermekvédelmi civil szervezetnél.
- 12 Egyrészt a hátrányos helyzetű, leszakadó rétegeket a casteli értelmezésben kapcsolatokon és munkalehetőségeken keresztül kötik (Kozma 2003) a társadalomhoz, másrészt pedig az adományozáson és az önkéntes munkán keresztül a társadalom közép- és felső rétegeit közelítik a leszakadó rétegekhez.
- 13 Több pályázat kírása, illetve a pályázati előírások – hátrányos helyzetű térségek preferálása – célzottá alakítása.

Irodalom

- Bartal A. M. (2005): *Nonprofit elméletek, modellek, trendek*. Századvég Kiadó, Budapest
- Beck, U. (2003): *A kockázattársadalom*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Századvég Kiadó, Budapest
- Bourdieu, P. (1997): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz, R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei, Válogatott tanulmányok*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 156–178.
- Bugovics Z. (2007): *Társadalom, identitás, területfejlesztés*. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Castel, R. (1993): A nélkülözéstől a kivetettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. *ESÉLY*, 3., 3–23.
- Castel, R. (1998): Az új szociális kérdés. *ESÉLY*, 2., 3–19.
- Coleman, J. (1994): Társadalmi tőke. In: Lengyel Gy., Szántó Z. (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Aula, Budapest, 99–127.
- Coleman, J. (1998): Társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In: Lengyel Gy., Szántó Z. (szerk.): *Tőkefajták*. Aula, Budapest, 11–14.
- Czike K., Kuti É. (2006): *Önkéntesség, jótékonyág, társadalmi integráció*. Nonprofit Kutatócsoport és Önkéntes Központ Alapítvány, Budapest
- Fukuyama, F. (1997): *Bizalom*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Freeman, O. (1993): Régionalisme et Régionalisation en Europe. In: Slugocki J. (ed.): *Regionalism in Europe: Traditions and New Trends*. European Centre for Regional and Ethnic Studies, Bydgoszcz, European Cultural Centre, Geneva
- Kozma J. (2003): A szegénység pszichológiai vonatkozásai. *ESÉLY*, 2., 15–30.
- Lengyel I., Rechnitzer J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs

- Lukovics M. (2004): A regionális identitás szerepe a regionális gazdaságfejlesztésben. In: Czagány L., Garai L. (szerk.): *A szociális identitás, az információ és a piac*. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei, JATE Press, Szeged, 214–228.
- Miszlivetz F. (2001): *Közép-Európa a kapuk előtt*. Savaria University Press, Szombathely
- Nárai M. (2007): *A nonprofit szervezetek helye és szerepe a helyi társadalmak életében*. Doktori értekezés, Budapest
- Nizák P., Péterfi F. (2005): *A közösségi részvétel – társadalmi és hatalmi beágyazottság*. Nonprofit Szektor Analízis, Budapest
- Osborne, S. (1998): Naming the Beast. Defining and Classifying Service Innovations in Social Policy. *Human Relations*, 9., 1133–1154.
- Osborne, S. et al. (2008): The Once and Future Pioneers? The Innovative Capacity of Voluntary Organisations and the Provision of Public Services: a Longitudinal Approach. *Public Management, Review on 'Innovation in Public Services'*, 1. – January 2008
- Osváth L. (2005): *A civil szervezetek térségi együttműködési Magyarországon*. Országos Civil Érdekképviseletért Egyesület, Budapest
- Paasi, A. (2002): Regional Transformation in the European Context: Notes on Regions, Boundaries and Identity. *Space and Polity*, 2., 197–201.
- Paasi, A. (2003): Region and Place: regional identity in question. *Progress in Human Geography*, 4., 475–485.
- Putnam, R. (2000): *Bowling Alone*. Simon and Schuster, New York
- Putnam, R. (2006): A prosperáló közösség. A társadalmi tőke és a közélet. *Civil Fórum*, Kolozsvár, 2., 11–17.
- Raagmaa, G. (2002): Regional Identity in Regional Development and Planning. *European Planning Studies*, 1., 55–76.
- Rechnitzer J. (1998): Nonprofit szervezetek területi szerkezete. In: *Magyarország évtizedkönyve 1988–1998*, 1. kötet. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 539–553.
- Rechnitzer J. (1999): *Területi stratégiák*. Dialóg Campus, Pécs
- Rechnitzer J., Smahó M. (2005): *A humán erőforrások regionális sajátosságai az átmenetben*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest
- Reisinger A. (2010): *Társadalmi részvétel a helyi fejlesztéspolitikában – különös tekintettel a civil/nonprofit szervezetek szerepére*. Doktori értekezés, Győr
- Robinson, L. (2009): *A Summary of Diffusion of Innovations*. <http://www.enablingchange.com.au> Letöltve: 2010. 12. 12.
- Rogers, E. (1983): *Diffusion of Innovations*. The Free Press, New York
- Schumpeter, J. A. (1911): *Theory of Economic Development/Theorie der Wirtschaftlichen Entwicklung*. Duncker&Humblot, Berlin, 1987 (7)
- Sebestény I. (2011): *A helyi önkormányzatok és a civil szervezetek együttműködésének dimenziói, a kapcsolatrendszer funkcionális elemzésének és mérésének lehetőségei*. Doktori értekezés, Pécs
- Szakál Gy. (2006): *A civil szektor szerepe a társadalmi tőke képződésében*. MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális és Antropológiai Kutatóközpont, Budapest
- Szakál Gy. (2008): Társadalmi tőke – sikeres és sikertelen társadalom. In: Szretykó Gy., Vezér M. (szerk.): *A nonprofit szektor és az egészségügyi, szociális szolgáltatások; A nonprofit szervezetek szociológiai és társadalom-gazdaságtani problémái*. Comenius Kft., Pécs, 15–41.
- Utasi Á. (2000): *A társadalmi integráció és szolidaritás alapjai: a bizalmas kapcsolatok*. <http://www.szazadveg.hu/files/kiadoarchivum24utasi.pdf> Letöltve: 2010. 12. 20.
- Utasi Á. (2008): *Éltető kapcsolatok*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest
- Varga A. T., Vercseg I. (1998): *Közösségfejlesztés*. Magyar Művelődési Intézet, Budapest
- Wagstaff, P. (1999): Regions, Nations, Identities. In: Wagstaff, P. (szerk.): *Regionalism in the European Union*. Intellect, Exeter, Portland
- Westholm, A., Montero, J. R., Deth, van J. W. (2007): Introduction – Citizenship, involvement, and democracy in Europe. In: Westholm, A., Montero, J. R., Deth, van J. W. (eds.): *Citizenship and Involvement in European Democracies – A comparative analysis*. Routledge, 1–32.
1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról
1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról